

GOSPODARSKA I SOCIJALNA PROBLEMATIKA U IZVJEŠĆIMA I VIZITACIJAMA FAŠISTIČKIH ČELNIKA U ISTRI 1925-1931. (u okvirima opće fašizacije istarskog društva)

Darko Dukovski

O. Š. "Tone Peruško", Pula

UDK 949.75-3 Istra "1925|1931"
308(497.5-3 Istra)"1925|1931"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 29. 4. 1993.

Tek nekoliko odabranih i prokomentiranih dokumenata fašističke službene provenijencije nastalih u razdoblju od 1925. do 1931. godine predstavljaju suštinu gospodarskih i socijalnih problema istarskog međuraća iako govore o konkretnim problemima "malog" čovjeka. Smatram nužnim bolje upoznati ovu problematiku kako bi se uopće mogla razumjeti složena gospodarska i sociologijska kretanja u Istri u navedenom razdoblju. Subordiniranje ove problematike političkim procesima temeljna je karakteristika fašističke vlasti. Inzistiranje na ovakvom odnosu, očito suprotstavljenih kategorija, davanje prioriteta kratkotrajnim političkim probicima te političko rješavanje gospodarskih i socijalnih problema dovelo je međuratno istarsko društvo i gospodarstvo do kronično kaotičnog i apatičnog stanja.

Bez zlonamjernih primisli treba iznijeti činjenicu da sustavne povijesti o socijalnim i gospodarskim prilikama i neprilikama istarskog međuraća za sada nema. Postoje kratke i uopćene studije koje nisu u stanju dati odgovore na mnoga pitanja koja su se tijekom istraživanja jamačno nametala. Izvori na temelju kojih su te studije nastale uglavnom su tiskana građa državne provenijencije: razni statistički godišnjaci, gospodarske revije i časopisi, a oni nisu mogli dati realan uvid u stvarno stanje stvari na "terenu". Ponekad se opservacija problema temeljila i na elementima memoaristike (Mandić, 1978). Slično je s podacima koje crpimo iz dnevnog tiska. Dakako, nisam protiv njihova

korištenja ili čak odbacivanja, već sam za uvažavanje i drugih povijesnih izvora (uglavnom arhivske građe) koji s već navedenim, uz korištenje komparativne metode i metode uzajamnog provjeravanja mogu dati valjane rezultate. Jedna vrsta arhivske građe posebno je u tom smislu zanimljiva za istraživača. To su izvješća "s terena" (kritički "izbalansirana"), jedna vrsta zapisa s "vizitacija" lokalnih fašističkih hijerarha višim instancama stranačke piramide, koja odišu surovom i realnom zbiljom, bez ikakvih htijenja za uljepšavanjem, napisana suhoparnim i oporim birokratskim vokabularom polupismenih stranačkih službenika. Sva izvješća kojima sam se koristio u izradi ove kratke studije nalaze se u fondovima Historijskog arhiva u Pazinu i Državnom arhivu u Trstu (Archivio di Stato di Trieste), a pokrivaju razdoblje od 1925. do 1931. godine. Pregledavši fondove Prefekture Istre naišao sam na brojna izvješća koja, uz ostalu problematiku, pokušavaju uglavnom faktografski, a ponekad i analitički prikazati političko, socijalno i gospodarsko stanje u pojedinim istarskim "zonama". Priznat ću da ih je ovom prilikom nemoguće sve predočiti (posebice brojne brzojave provincijskih čelnika državnim i stranačkim uredima kojima se očajnički traže hitne gospodarske intervencije, dakako, na temelju izvješća nižih fašističkih hijerarha) (HAP, PP, (1925), k: 44; f: IX/1-3; k: 33; f: X-2/3; k: 35; f: XXII/1-2), ali je moguće analizirati ona izvješća koja mogu pomoći u spoznaji stvarnih političkih, socijalnih i gospodarskih problema koji su pritiskali međuratni istarski gradski i ruralni svijet.

I.

U socijalnom smislu fašizam se ni u Italiji, pa tako ni u Istri, doista ne oslanja niti na jednu određenu klasu, socijalnu grupaciju ili sloj, a po svojoj ideološkoj strukturi ne predstavlja izraz neke posebne klasne svijesti iako su nosioci pokreta bili pripadnici uglavnom srednje i sitne buržoazije. To potvrđuje arhivska građa, a konačno – i sam Mussolini. Fašizam je doista pokret *sui generis* (Mandić, 1978, 30). Pokret je uspio na općem planu prevladati uske partikularne interese pojedinih socijalnih grupa koje su se uključile u njega onoliko koliko je predstavljao socijalnu grupaciju kojoj je opće nezadovoljstvo bilo zajedničkom komponentom. Unutar te grupacije nalazimo sve socijalne slojeve. Srednja i sitna buržoazija koja je najviše stradala u ratu ne skriva svoje neprijateljstvo spram krupne buržoazije i ratnih profitera koji su se obogatili u ratu. Krupna buržoazija svoje nezadovoljstvo iskazuje prema rezultatima rata, koji ne mogu zadovoljiti njene imperijalističke zahtjeve. Seljački sloj, postradao u ratu, vraća se na svoja zapuštena ognjišta, u korov zarasle oranice, zapušteno vinograde i prazne staje. Očekivana i proklamirana pomoć talijanske države pretvara se u isprazno obećanje i gorko razočaranje. Slično je i s demobiliziranim ratnim veteranima i invalidima rata koji se teško ili se uopće ne uklapaju u svoja nekadašnja zanimanja. Ekonomska kriza mnoge je ostavila na ulici, bez egzistencije. Upravo ovi životni problemi nagnali su mnoge da razmišljaju o radikalnim društvenim promjenama. Fašizam rođen u ozračju narastajuće gospodarske i socijalne krize, potpomognut neriješenim nacionalnim odnosima

višenacionalne Istre, odnosno suprotstavljenim nacionalizmima svoje ishodišne točke nalazi u prožimanju gospodarskih, socijalnih i političkih čimbenika. Prvi svjetski rat zatekao je istarsko društvo kao etnički heterogeno, s izraženom hrvatskom (u manjoj mjeri slovenskom) i talijanskom etno-komponentom. Osnovne karakteristike međunacionalnih odnosa temelje se na nerazvijenim proizvodnim snagama, zaostalim načinima proizvodnje (posebice u poljoprivredi) i još uvijek postojećim polufeudalnim elementima u agraru. Polukolonijalni karakter društva otkriva novu dimenziju u razumijevanju slabog i sporog razvoja kapitalističkih odnosa, ne samo u agraru nego i u industriji. Ovakav razvoj kapitalizma nije omogućivao širenje unutrašnjeg tržišta, poradi čega u Istri nije postojala krupna industrija. Ono malo sitne i srednje industrije utjecalo je na stvaranje talijanske sitne i srednje buržoazije, dok se drugi dio stvarao u području bankarstva, trgovine i pomorstva, ali i unutar provincijske birokracije i slobodnih zanimanja (Silvestri, 1977). Stoga je talijanski dio istarskog društva pred rat bio više ekonomski i socijalno-klasno izdiferenciran, te je klasna polarizacija snaga unutar tog dijela stanovništva bila snažnija. Nešto kasnije počela se razvijati i hrvatska i slovenska buržoazija. Njeni glavni predstavnici mogu se naći unutar građanske inteligencije koja se nije talijanizirala. Onaj pak dio koji se talijanizirao, stopio se s vladajućom talijanskom buržoazijom ekonomski, kulturno i politički. U konstelaciji nacionalnih snaga u Istri svakako određenu ulogu igra i tradicionalni sukob grada i sela, ovog puta talijanskog grada i hrvatskog sela. Gradska zanimanja uglavnom su "pokrivali" Talijani, koji ujedno drže i financijsku moć u svojim rukama, dok su seoska "pokrivali" Hrvati, koji ne samo da nisu imali ni ekonomsku ni političku moć već su bili potpuno izbačeni iz bilo kave "igre" oko podjele moći (Silvestri, 1977).

Posljedice rata u Istri bile su odmah vidljive u gospodarskom i socijalnom smislu. Tim više što su se ispreplele s posljedicama raspada Austro-ugarskog carstva. Istra doista nije imala velikih proizvodnih mogućnosti, te je i poradi toga još snažnije osjećala nedaće gospodarske i političke krize. Posljednja desetljeća pred rat istarsko je gospodarstvo ipak doseglo kakvu-takvu razinu i stabilnost (Beuc, 1975).¹ Ovaj gospodarski socijalni sustav uništen ratom nije bilo moguće obnoviti, a pogotovu ne dignuti ga na predratnu razinu (Silvestri, 1977). Osim toga, gospodarski sustav u Italiji nalazio se u stisci zbog zastoja u vojnoj industriji te nije mogao sudjelovati u rješavanju problema u istarskom gospodarstvu, koje je uz to i komplementarno talijanskom. Talijanska vlada, zaokupljena ogromnim državnim deficitom, nije se usuđivala financijski intervenirati u Istri i zato što njen status nije davao garanciju dugoročne stabilizacijske politike (Silvestri, 1977). Stoga je 1919. godine istarsko gospodarstvo u kritičnom stanju, posebice u industriji, koja je nakon četiri godine rata trebala biti obnovljena u skladu s novim proizvodnim potrebama. Talijanski kapital, i pored svega već rečenoga, bio je

1

Austrija je, kao industrijalizirana i kontinentalna zemlja, spoznala korisnost unapređivanja istarskog poljodjelstva, posebice vinogradarstva koje je privilegirala. Ovoj stabilnosti pomogao je rast gradova Pule, Rijeke i Trsta koji su "skupljali" višak radne snage što je dolazila sa sela.

pripravan ulagati u one industrijske pogone koji bi donijeli brzu dobit, kao što su ribarstvo i rudarstvo.²

Fašizam je početkom dvadesetih godina spriječio poljoprivredne organizacije da se vrate na razinu otprije prvog svjetskog rata. Zadruga su u Istri namjerno vođene pod stečaj (HAP, CKPu (1918-1920), k: 11; f: B/3-6; HAP, CKPu (1921), k: 21; f: B-12). Godine 1925. fiskalno je opterećenje takvo da je praktički neisplativo. Fašistička politika smišljeno je išla na štetu poljoprivrede jer se sve radilo u interesu razvoja velike monopolističke industrije (Staccatti, 1923; Vanello, 1985). Iste godine dolazi do sveopćeg povećanja troškova života, a odmah potom izbijaju brojni štrajkovi po cijeloj Istri (Benvenuti, 1979; HAP, PI (1926), k: 44; f: IX/1-3). Karakteristika fašističkog režima u Istri jest jedan dinamičan blok socijalnih promjena i procesa koji su imali zadatak da konzerviraju aktualno stanje. Ovu politiku u Istri podržava sloj stranačkih rukovodilaca i vodeće strukture fašističkih sindikata ne shvaćajući specifične socijalne, etničke i gospodarske prilike koje u njoj vladaju (HAP, PP (1926), k: 44, f: B-2/3). Poslije poljoprivrede i svijeta seljaka fašizam je naročitu pažnju posvetio radništvu, i to posebice u Puli (Silvestri, 1978). Fašistički je režim ekonomsko potčinjavanje inorodnog elementa započeo onog trenutka kad je sve njegove financijske i novčarske ustanove podvrgnuo "Cassa centrale delle casse rurali" u Puli (Silvestri, 1978; PMI, ZAGCk, Pp (1928), 298). Do 1926. godine, i tijekom te godine, kada P.N.F. postaje jedina legalna ali i moguća politička stranka, uglavnom je prevladana teška unutarstranačka kriza. Osnovno nastojanje istarskog fašizma, odnosno njegovog rukovodstva, odnosilo se na prilagodbu i izgradnju takvog društveno-gospodarskog, političkog i kulturnog sustava koji bi omogućio potpunu fašizaciju istarskog društva. Upravo s tom zadaćom stvorene su brojne fašističke (režimske) društveno-gospodarske, političke i kulturne institucije (primjerice, "Dopolavoro", "Opera Nazionale Ballila", "Avanguardia", "Gruppi Universitari fascisti", "Associazione Nazionale Insegnanti Fascisti", "Giovani Fascisti", "Fascio nazionale femminile" i mnoge druge koje u Istri nisu nikad naišle na neki veći odaziv, pa čak i onda kada je članstvo u njima bilo obavezno (PMI, Ck, Pp-305 (1930); PMI, Ck, Pp, (1928), 301; PMI, ZAG, Ck,Pp-305 (1930); HAP, PP (1931), k: 110, f: IX/6).³

2

Istarska brodogradnja nije uopće uzeta u razmatranje u talijanskim financijskim i novčarskim zavodima jer se talijanska brodogradnja nalazila u krizi.

3

Na kraju procesa institucionalizacije fašizma, odnosno fašizacije cjelokupnoga društvenog, gospodarskog i političkog života 1929. godine, uz postojeće 62 fašističke organizacije (*fascio di combattimento*), postoji još 29 ženskih fašističkih organizacija (*fascio femminile*) sa 1517 članica. U Istri je toga trena knjižicu imalo oko 6900 članova stranke. U "Gruppo Universitari Fascisti" učlanjeno je 528 članova, "Opera Nazionale Balilla" brojala je 8197 (učlanjene) djece, "Avanguardia" svega 2435, "Giovane Italiane" 988, "Piccole Italiane" 4292, dok je u "Dopolavoro" bilo učlanjeno 5565 radnika.

II.

Najdetalnije i najkoherentnije izvješće, koje pored političkih konotacija obrađuje socijalnu i gospodarsku problematiku cijele Istre, jest ono od 16. studenog 1925. godine, koje potpisuje tadašnji fašistički federalni sekretar Luigi Bilucaglia, a upućeno je Središnjoj upravi Nacionalne fašističke stranke (Direzione Centrale del P. N. F. – Partito Nazionale Fascista).⁴ Za nas je ovo izvješće – kao netipično – interesantno stoga što vrlo plastično ocrtava opće gospodarsko, političko i duhovno stanje u provinciji. To je vrijeme kada za istarske fašiste počinje težak put "dokazivanja" učinkovitosti fašističke gospodarske politike u provinciji. Politički problemi pomalo su zasjenjeni onim gospodarskim, rekao bih – onim gorućim. Počelo se osvećivati bezrazložno, laičko i nasilno miješanje (dnevne) politike u gospodarstvo, koje se sustavno odvijalo od njihova dolaska na vlast krajem 1922. godine do konjunktura u drugoj polovici 1925. Stoga nije nimalo začuđujuća konstatacija Vođe, Mussolinija, koji isključivu krivicu za nastalo stanje u Istri traži u "(...)... maloj aktivnosti, nedostatku pregnuća lokalnih političkih eksperimenata i čelništva stranke."⁵ Gospodarska kriza koja je, po riječima Bilucaglie, zahvatila cijelu provinciju, uzrokovala je stalnu, općeraširenu "... tenziju nerveze, te zabrinutost čekanjem... ekonomsko-zakonskih mjera..." od države, koja ne reagira dovoljno brzo na sve gore i teže stanje u kojem se našla Istra. Jedino što je država, odnosno predsjednik Vijeća (Presidente del Consiglio – misli se na Fašističko veliko vijeće) učinio jest imenovanje (još u studenom 1924.) "... Međuministarske komisije sa zadaćom proučavanja raznih problema, potreba i nužde pučanstva" ("Commissione Interministeriale con l'incarice di studiare i vari problemi, bisogni e necessita di questo popolazioni"). Nakon poduzetog pleoajea o političkim problemima, Bilucaglia se na kraju vraća gospodarskoj problematici, ovoga puta s konkretnim prijedlozima niza gospodarskih mjera (koje bi trebalo što hitnije provesti), zamaskiranih velom – u to vrijeme čestih – verbalnih stereotipa o asimilaciji ili odnarodivanju slavenskog pučanstva (Hrvata i Slovenaca), ali i iskrenom skrbi za povrat izgubljene vjere u fašizam.⁶ Prijedlozi Luigija Bilucaglie, tadašnjeg fašističkog

4

Fonogram od 6. 5. 1921. br 297. gab: Sâmo izvješće napisano je strojopisom bez proreda na tri i pol lista "pellir" papira, formata nešto većeg od A4. Do nas je nažalost dospio samo kao prva kopija (original se vjerojatno nalazi u Rimu, u Archivio Centrale dello Stato). Nosi oznaku "Riservata Personale".

5

Čitirano i potcrtano od autora izvješća, koji pokušava objasniti kako je sveznaujući Vođa u zabludi. "(...)... la poco attività e mancanza di energia da parte dei locali esponenti politici e dirigenti il partito.")

6

Time se htjelo ušutkati sve brojnije antifašiste koji su ne bez razloga tvrdili da Istra ima status kolonije. Evo tih predloženih mjera koje posredno govore o vrstama problema u kojima se Istra nalazila. "1. Apsolutna nužnost jest da Država hitno donese mjere ponovnog dizanja istarskog gospodarstva prihvaćanjem prijedloga Međuministarske komisije posebice u: a) općim pitanjima (mjerama) vode

"federala" (politički sekretar provincijskog rukovodstva fašističke stranke), nedvojbeno jasno govore o nizu neriješenih temeljnih problema istarskog gospodarstva s izraženom socijalnom težinom. Već kroničnom pitanju vodoopskrbe (kojega se sjećamo kao prvog u nizu predizbornih obećanja ne samo fašista nego i svih političkih opcija) nije moguće vidjeti početak rješavanja. Prezaduženi i nelikvidni novčarski zavodi bili su veliki teret ionako siromašnom istarskom gospodarstvu. Oni koji bi trebali biti temelj gospodarskog oporavka provincije, diletantskom financijskom politikom svemoćnih lokalnih fašističkih vođa potpuno su uništeni. Uvidjevši da se propadanjem ruralnog življa urušavaju temelji njihove političke moći, Bilucaglia se okreće nesretnom i gotovo do propasti dovedenom istarskom seljaku. Tražeći potporu za poljoprivredno-kreditne fondove i seljačke zadruge, koje su fašisti ne tako davno sustavno uništavali (ponajprije hrvatske, a potom i talijanske socijalističke) zahtijeva se obnova tzv. poljoprivrednih kredita, koji bi bili u stanju pružiti mogućnost preživljavanja istarskom seljaku. Konačno, prijedlozi o izgradnji novog prometnog sustava provincije koji bi povezivao sela s gradskim središtima imali su za cilj ubrzati migracije seoskog stanovništva (kao jeftine nekvalificirane radne snage) u gradove, gdje bi njihova asimilacija bila ostvarljivija. Izvješće ostavlja dojam potpunog raspada ili, još bolje, nepostojanja gospodarskog sustava te nesposobnosti fašističke stranke u Istri (bolje rečeno, čelništva) da se uhvati u koštac s nagomilanim problemima i neispunjenim obećanjima (HAP, CKPu (1921), k: 21; f: A-11). Bezuspješno, očajnički, nesustavno i improvizatorski, opirući se sve težim i težim gospodarskim, socijalnim, a potom i političkim problemima istarski fašistički pokret doživljava potpuni krah. To osjeća i politički sekretar pulskog *fascia* Adriano Petronio kada na nogometnom igralištu u Puli, prosinca 1926. godine, drži govor okupljenim fašistima i pripadnicima Dobrovoljačke fašističke milicije nakon prebrođene političke krize (HAP, PP,(1925),k:44;f:IX/1-3). U govoru koji se uglavnom odnosi na prevladavanje političke krize pokreta i njegove uzroke, Petronio jasno ustvrđuje, ograničavajući se na pulsku općinu, kako je općinska kriza (deficit od dva milijuna lira), prema mišljenju Prefektorskog komesara (Commissario Prefettizio), "Visokog službenika" doktora Rizzija, "(...)... znatno utjecala na raspoloženje članstva i čelništva stranke."⁷ Ostajući u okvirima pulske općine, Adriano Petronio redom spominje vitalne socijalne, zdravstvene, komunalne, novčarske, sportsko-rekreacijske, kulturne i političke institucije i fondacije koje za svoj daljnji rad trebaju izvršiti određene izmjene, odnosno polučiti izvjesnu financijsku pomoć. Međutim, čitajući o nužnosti provedbe određenih mjera, čitatelj se ne može oteti dojmu kako je stranačka stega vrhovni kriterij uspješnog provođenja socijalne i gospodarske politike. Međutim, do fašističkih hijerarhâ, nadređenih

---

(vodoopskrbe-op.a.); b) ponovnom ozdravljenju financija zavoda, koje podrazumijevaju pretvorbu aktualnih dugova u porez; c) mjerama u korist poljoprivrednog kredita i kreditno-poljoprivrednog fonda; d) prometnicama; e) cestogradnji; f) gradnji luka; g) škologradnja; h) gradnja željeznica.

7

"Su questa crisi ci sarebbe molto da dire nei riflessi dell'atteggiamento tutt'altro che fascista di molti gregari, i quali non si peritarono di criticare anche pubblicamente l'operato del Direttoreio."

provincijskim "rasovima", dolaze i izvješća koja u ružičastom svjetlu ocrtavaju stanje u Istri, veličajući uz "mudrost i dalekovidnost politike Vode" i vlastitu "malenkost". No, izgleda da su do središnjih stranačkih i državnih organa stizale, naravno iz drugih, uglavnom tajnih izvora, i vijesti suprotna predznaka.

Godina 1927. jest trenutak kada se sa izgradnjom korporativne države konačno kreće u rušenje svih institucija stare demokratsko-liberalne države i "preživjelog sustava". U Istri se provincijski direktorij (potvrđen od središnjice u Rimu 1. veljače 1927. godine, a u sastavu: Mrach Giovanni, Nino de Petris, Plinio Vascotto, Italo de Franceschi, Luigi Rismondo, Gino Privileggi i Oscar Curzolo – na temelju konačne redakcije Statuta iz 1926. godine) potpuno posvetio ustrojstvu provincijske sindikalne korporacije i njenom uključivanju u "Nacionalni sustav" temeljem zaključaka sastanka "Nacionalnog direktorija" ("Direttorio Nazionale") PNF od 4. veljače 1927. godine (Palazzo Chigi), kojim je posebna pažnja posvećena novim fašističkim asocijacijama koje su ušle u jedinstveni sustav korporacija, a to su: "Associazione nazionale fascista fra dipendenti dell'Aziende industriali dello Stato", "Associazione nazionale fascista dei Pubblico impiego", "Associazione nazionale fascista dagli Speciatori all'ingresso di Private di Rivenditori di private", "Associazione nazionale fascista dei Ricevitori Postali" i "Agenti Rurali". Iako se na prvi pogled može učiniti da je istarski fašizam konačno našao toliko traženi *modus* provođenja uspješne socijalne i gospodarske politike, u realnost nas vraća tadašnji puljski dnevnik *L'Azione* od 9. rujna 1927. godine, člancima "Le ricche del Comitato forestale al Governo per lenire la grave crisi economica" i "Revisione delle tariffe telefoniche". Članci na svoj osebujan način dočaravaju napetu gospodarsku situaciju, očajne pokušaje provincijskog fašističkog vodstva da se dobije bilo kakva, pa makar simbolična pomoć države, ali i neumoljivi tijek zahuktale gospodarske i socijalne krize. Istarsko gospodarstvo našlo se tko zna koji put u "začaranom krugu". Devetog srpnja 1927. godine, nakon brojnih pisama upozorenja o teškoj gospodarskoj i političkoj situaciji u Julijskoj Krajini, Mussolini je na Viminalu primio delegaciju Julijske Krajine sastavljenu od federalnih sekretara P.N.F provincija Trsta, Istre, Rijeke, Gorice i Zadra s kojima je razgovarao o konkretnim i, u lokalnim razmjerima, najprečim gospodarskim, socijalnim i kulturnim problemima (*Il Popolo di Trieste*, 10. VII 1927).⁸ Konačni zaključak s ovog sastanka mogao bi se sažeti u slijedećem citatu "(...) Interessi economici ed interessi politici sono contemperati in una visione panoramica, non soltanto regionale, ma nazionale in quanto problemi di confine che riguardano la difesa nazionale sotto i vari aspetti economici, culturali, demografici." Kao ilustracija "uspješnosti socijalne i gospodarske politike" fašističkog rukovodstva u Istri, odnosno provođenja socijalnih i političkih reformi, najbolje će nam poslužiti "promemorija" jednog od aktualnih fašističkih čelnika o stanju na "terenu". U drugoj dekadi rujna 1927. godine *capo zona* (šef zone) Pula, Antonio

8

"Il Dice riceve i segretari politici dei capoluoghi di provincia della Venezia Giulia" U delegaciji su bili za Trst Cobol, Rijeku Host-Venturi, Istru Mrach, Goricu Caccese, Zadar Mandel.

Rizzo, poslao je "Promemoriju o situaciji u fašijima i mjestima zone Pula" ("Promemoria circa la situazione dei Fasci e delle localita della zona di Pola") političkom sekretaru istarske federacije PNF te direktoriju FDC Pula i pulskom prefektu o "situaciji u fašijima zone Pula" nakon turneje (vizitacije) po mjestima južne Istre obavljene u prvoj polovici rujna (HAP, PP (1927), k: 67; f: IX-3). Vrijedilo bi ovu promemoriju detaljnije analizirati jer daje izvanrednu, nepatvorenu sliku stanja bez imalo ukrašavanja, vrlo jednostavnim i suhoparnim rječnikom fašističkog birokrata koji nema osobnog interesa krivotvoriti podatke i koji se već ionako nalazi u opoziciji spram službene politike stranačke provincijske središnjice. Slika što ju Rizzo pred čitateljem ocrta pogada suštinu stagnacije stranke i slabljenja režima na ovim prostorima (nakon prebrođene unutarnje krize) koja i u tim trenucima ostaje kruta, bez sluha za obični puk i njegove probleme, inzistirajući na svojim političkim dogmama. "Promemorija" je po svom sadržaju podijeljena na tri zasebna dijela.

Prvi dio označen kao "a)" govori o "Potrebama i političkoj situaciji u pojedinim mjestima" ("Bisogni e situazione politica delle singole localita"), drugi dio naslovljen je kao "Opće razmatranje" ("Considerazione di carattere generale"), a treći predstavlja "Prijedloge" ("Proposte"). Prvi dio "Promemorije" uz opće potrebe pojedinih naselja u južnoj Istri, navodi za svako mjesto zasebno u kakvoj se političkoj, gospodarskoj i socijalnoj situaciji nalazi. Tako se spominje osam južnoistarskih naselja i pripadajuća im sela: Šišan (Škatari, Šikići i Jadreški), Ližnjan, Medulin, Pomer, Premantura (Banjole, Vincuran i Vintian), Fažana (Peroj i Štinjan), Galižana (Loborika) i Valtura (Muntić). Na početku "promemorije" šef zone Pula poziva federalnog sekretara da što hitnije na terenu provjeri situaciju u pojedinim sekcijama FDC. "... Osim toga potrebno je utvrditi odnose fašista i ruralnog stanovništva, koji nisu zadovoljavajući, dapače, koji zrače stalnom napetošću, a koja ne vodi razvijanju povjerenja između fašističke države i stanovništva poradi loših odnosa sa državnim institucijama koje ne idu na ruku seljaku, pogotovu ne slavenskom, odnosno hrvatskom seljaku u slavenskim zonama" (HAP, PP (1927), k: 67; f: IX-3; k: 54; f: IX-4/1-12). Ovo nepovjerenje ograničeno je najviše poradi apatije talijanskog nacionalnog elementa u manjim mjestima. Primjerice u Valturi, gdje su uzroci prepoznatljiviji, a svode se na lošu fiskalnu politiku i visoke takse općine. Napuštanje politike oslobođenja sela od taksu, velika bijeda i nezaposlenost (neki fašisti koji tu žive te pripadnici MVSN nezaposleni su, dok se protivnici režima i "Slaveni" – misli se na Hrvate – zapošljavaju u industriji) te neplaćanje državne naknade seljacima za uginla goveda u ratu rezultiralo je općim nezadovoljstvom i masovnim napuštanjem stranke i fašističkih institucija. Politička situacija u sekcijama i podsekcijama Šišan (Škatari, Šikići Jadreški), Ližnjan, Medulin, Pomer, Premantura (Banjole, Vincuran, Vintian), Fažana (Peroj, Štinjan), Galižana (Loborika) i Valtura (Muntić) vrlo je različita i ovisna o gospodarskim čimbenicima, od vrlo dobrog fašističkog rada u Šišanu, Medulinu, Pomeru, Premanturi, dobrog u Galižani, do lošeg u Valturi; često ovisno i o motivaciji i aktivnosti pojedinih sekretara FDC. Međutim, u jednome je situacija svugdje ista, a to je teška ekonomska kriza i velika nezaposlenost i bijeda. Najveći problem, izgleda, jest taj što među nezaposlenima ima "starih" fašista i crnokošuljaša.

Fašistički vrh "zone Pula" pokušava javnim radovima uposliti nezadovoljno stanovništvo. U tom smislu imaju čak i prijedlog da se u sela počne uvoditi pitka voda, da se asfaltiraju ceste, isuše bare te podijeli šuma za sječu seljacima kao i općinski pašnjaci i livade (HAP, PP (1927), k: 67; f: IX-3; k: 54; f: IX-4/1-12). Najveći, već spomenuti, problem većine istarskih mjesta u Istri, pa tako i onih južnoistarskih, jest pitka voda, odnosno izgradnja vodovoda, javne slavine (česme), fontane i sl. Ovaj problem bit će posebice aktualan sve do izgradnje istarskog vodovoda krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina. Primjerice, politička situacija u Šišanu zajedno s njemu pripadajućim selima bila je, prema riječima Rizza, odlična, međutim gospodarski problemi s kojima se pučanstvo Šišana susreće praktično su nerješivi, a odnose se na izgradnju vodovoda i javne fontane, popravak cesta, racionalno isušivanje baruština, rekonstrukciju u ratu uništene crkve Bogorodice, općinske takse, podjelu općinske šume i terena i druge probleme od drugorazredne važnosti ("... e cosi per altre questioni di secondaria importanza."). Najteži problem u Linžnjanu, Medulinu, Pomeru Galižani i Premanturi jest, pak, velika nezaposlenost stanovništva među kojim se nalaze i pripadnici M. V. S. N. Od svih navedenih mjesta, u političkom i gospodarskim smislu najzapuštenija je Valtura, u kojoj ne postoje stranačke (fašističke) organizacije. Razlog ove nebrige jest svakako etnička struktura mjesta, koje je naseljeno uglavnom hrvatskim življem.

Drugi uzrok jest političke naravi i odnosi se na činjenicu da su žitelji Valture neprijateljski raspoloženi prema "novoj državi" i režimu. Njihovo, prema riječima Rizza, antinacionalno (prototalijansko) raspoloženje jest idealna podloga razvoja "neprijateljske promičbe". To je dosta zatvoreno društvo u koje se drugi ne mogu infiltrirati, dok, s druge strane, pučanstvo Valture ulazi u stranačke redove i razvodnjava fašističku politiku (HAP, PP (1931), k: 110; f: VI-2).⁹ U "Općim razmatranjima" Rizzo se bavi problematikom nezaposlenosti, uglavnom pripadnika fašističkih organizacija i "starih fašista". Najveći problem Rizzo – kao predani fašist – ne vidi u činjenici opće nezaposlenosti i gospodarske krize, već ga vidi u tome što, za razliku od navedenih fašista, posao dobivaju Hrvati koji su još k tomu i neprijateljski raspoloženi prema režimu. Stoga on nadređenim stranačkim i državnim organima predlaže: "1. Nadasve hitnu intervenciju od strane pulske Općine i tršćanskog Genio civile-Servizio Marittimo u rješavanju problema, većinom onih najpotrebnijih predočenih preko stranačkih i civilnih lokalnih predstavnika; 2. Hitnu intervenciju stranačkih struktura poradi nacionalnih potreba, a koja bi se ogledala u pritisku na državne lokalne zavode i firme kao što su Kraljevski arsenal u Vallelungi, privatne firme (Brodogradilište

---

9

U 1931. godini stanje je bilo neizmijenjeno... Kao i u većini istarskih mjesta i u Valturi se živalj susreće s problemom opskrbe sela vodom. Seljani se služe privatnim cisternama, a stoku napajaju na zajedničkim lokvama. Dobar znalac valturske problematike, kapetan Pasquale Bruno, navodi podatak da je Valtura trebala biti priključena na vodovod u vrijeme Austro-ugarske, ali je to talijanska okupacije Istre 1918. godine prekinula, a projekt je u cjelini napušten od strane talijanskih vlasti. U Valturi se osjeća nedostatak javnog telefona najviše zbog sitne trgovine i povezivanja sela s ostalim općinama.

Scoglio Olivi, tvornica cementa) kako bi zaposlile stanovništvo, u prvom redu nezaposlene članove fašističke stranke; 3. Nadoknadu izgubljenih govoda u ratu, koja još uvijek nije isplaćena seljacima". Rizzo ovaj propust označava kao "tešku nepravdu" (*ingustizia gravissima*) prema seljacima koji ionako žive u bijedi. Rizzo daje, kako sam kaže, i neke "nepolitične" prijedloge koji su vezani za svakodnevni život seljaka. Najhitnija mjera trebala bi biti usmjerena na upoznavanje seljaka s fiskalnom i poreznom politikom. Ovaj zahtjev je tim urgentniji što "lokalni eksponenti" svaljuju krivicu za ovakovu bijedu u zemlji na državu. Ostali prijedlozi tiču se sređivanja lokalne političke situacije narušene teškom gospodarskom krizom.¹⁰ Drugog travnja 1928. godine, *capo zona* Rizzo, opet nakon provedene "vizitacije" fašističkih organizacija južnoistarskih mjesta, provincijskoj fašističkoj federaciji upućuje ovoga puta kratki dopis kojim traži od nadređenih stranačkih struktura da požure s provođenjem radova u lučicama Šišana, Medulina, Premanture i Fažane, koje je već ranije naveo kao "urgentne" i nužne za razvoj lokalnog ribarstva ("... per il movimento peschereccio delle localita stesse."). Kao druge, ne manje važne poslove, Rizzo navodi radove na "unutrašnjem" sustavu cesta koje bi međusobno povezivale sela ali i ta sela s Pulum. Na kraju izvješća Rizzo, ne bez argumenata, upozorava "E pertanto pregasi compiacersi interessare in tale senso gli Enti competenti, tenendo presente che e vivo il malcontento di queste popolazioni che hanno la sensazione di essere abbandonate da tutti." Potvrdu ovih Rizzovih riječi, ali i posljedicu ovog "osjećaja napuštenosti od svih" nalazimo u izvješću istarskog prefekta od 7. studenog 1928. godine br. 2717. Gab. (HAP, PP (1928), k: 67; f: IX-4/1-14). Sam prefekt navodi postojanje snažnog procesa ekonomske emigracije poljoprivrednih radnika, koji se u to vrijeme nalazi upravo u uzlaznoj liniji ("Nonostante che le condizioni finanziarie degli agricoltori siano poco buone i lavori dei campi progrediscono")(HAP, PP (1928), k: 67; f: IX-4/1-14.).¹¹

10

Turneju *capo zone* Rizza zabilježio je i pulski dnevni tisak (*L'Azione*) od 13. rujna 1927. u članku pod nazivom "Il Capo Zona visita i Fasci della bassa Polesana". Autor članka obavještava čitateljstvo o turneji Rizza i razgovorima koje je vodio s lokalnim političkim čimbenicima o brojnim problemima donjoistarskih komuna i njihovim specifičnim interesima. O kakvim interesima je riječ nije navedeno, međutim članak ostavlja dojam da se razgovaralo isključivo o političkim problemima fašističkih organizacija i njihovoj djelatnosti o kojima se, uzgred rečeno, iznose samo riječi pohvale.

11

Argentina je bila zemlja za koju se najčešće tražila vizu. Suhoparni statistički podaci govore da su do studenog 1928. godine izdane 1033 putovnice najamnim radnicima i seljacima. Konačno, tromjesečni izvještaj istarskog prefekta Ministarstvu unutrašnjih poslova (Generalnoj direkciji Javne sigurnosti) od 7. siječnja 1931. godine, koji se usredotočio isključivo na političku i kriminalističku opservaciju Istre, vrlo kratko i jasno daje do znanja nadređenim državnim organima suštinu istarskog problema. Krađe i ostala kriminalna djela nisu toliko zaokupljala pozornost prefekta koliko socijalna i gospodarska situacija vezana za procese "etničkog čišćenja" najavljene u elaboratima Rossija i Rellija. Stoga se u Istri od 1929. a posebice od 1931. godine otvara novi problem poticanja iseljavanja hrvatskog življa iz Istre. Stoga on može svojim nadređenima javiti kako pojava nezaposlenosti stagnira od trenutka "otvaranja granica". Bilježi čak 1363 izdane putovnice u posljednja tri mjeseca i 329 koje još treba odobriti.

III.

Kako u malim sredinama i društvima donjoistarskih naselja i komuna nije bila raširena "bolest" nacionalne netrpeljivosti i netolerancije, umjetno proizvedenih u uredima visokih stranačkih i državnih hijerarha, o tome kako u ovim prizemnim i jednostavnim razinama funkcionira posve drugi svijet tkan stoljetnim suživotom i isprepleten mnogobrojnim vezama povjerenja, a sada učvršćen zajedničkom nevoljom pukog preživljavanja, govori jedno gotovo "zaboravljeno" izvješće karabinijera pulskom prefektu iz veljače 1927. godine (HAP, PP (1926-1927), k: 54; f: IX-4/1-12). U dugim zimskim večerima hladnog prosinca kada na "campagni ni dela" i vegetacija miruje, mjesta nekakvog događanja, susreta, razgovora i dogovora, ukratko svakog društvenog života, postaju lokalne birtije. Uz mlado vino i domaću rakiju izvučenu ispod šanka i nabavljenu u *contrabandu* pričale su se priče, zgrade i nezgrade, veselilo se i tugovalo, proslavljalo i žalilo, konačno, pjevalo se. Pjevale su se stare, uglavnom talijanske, ali ponekad i hrvatske pjesme na "trdoj čakavštini", a pjevali su ih zajedno i Talijani i Hrvati, pripadnici fašističkih organizacija i oni koji su mrzili fašizam. Revnosni karabinijeri (iako nisu svi bili takvi) budno su pazili da se službena denacionalizatorska fašistička politika striktno provodi u istarskim ruralnim sredinama. Od niza povreda stranačke i vojne discipline (radi se o pripadniku M. V. S. N. i P. N. F.), svakako je najinteresantnija ona koja se dogodila krajem prosinca (pred Novu godinu) 1926. godine u Šišanu. Sandri (možda Sandrić) Lorenzo i De Toffi Pietro, *militi* (pripadnici M. V. S. N.), inače žitelji Medulina i Premature, te inkrimirane noći družili su se s posjetiteljima ošterije vlasništva sestara Valerije i Marije Knapić. Pilo se i razgovoralo o svakodnevnim stvarima. Na kraju se i zapjevalo. Pjevale su se talijanske pjesme. Ta tko bi pred dvojicom *milita* i progovorio, a kamoli zapjevao hrvatski? Bilo bi to doista neugodno iskustvo. Iznenada, Sandri, De Toffi i njihov poznanik Pavić Jakov zapjevaše na hrvatskom. Iznenadenje je potpuno. U gostionici muk. "Zadivivši ostale prisutne" De Toffi je uskliknuo "... cantate tutti in lingua slava perche, qui, comando io!" Jamačno već dosta pod utjecajem jakog istarskog vina, dvojica "fašista" nastavljaju s hrvatskim pjesmama po ulicama Šišana, na užas "... svih poštenih Talijana i fašista...". Ovaj problem bio je, pokazat će se to tri godine kasnije, nerješiv za lokalno fašističko čelništvo. Svakako je zanimljivo i indikativno izvješće kapetana CC. RR. (Carabinieri Reali), Pasquale Bruna, istarskom prefektu od 15. kolovoza 1931. godine br. 27/43 Ris. o političkoj i gospodarskoj situaciji u Valturi u pulskoj općini, čiji su seljani često prikazani kao "... popolazione eminentamente agricola e di origine e sentimenti croati...". Na zgražanje kapetana, svi predstavnici i povjerenici PNF (podsekcija PNF Pula), režimskih ustanova, kao što su učitelj Perić, povjerenik PNF Michelini i Michele Kaić, normalno u selu govore hrvatskim jezikom. Opet se možemo uvjeriti u činjenicu da tvrde i nelogične zakonske odredbe, nametane kao oblik svakodnevnog ponašanja, nisu mogle probiti zid vjekovne tradicije malih seoskih sredina niti narušiti stoljećima izgrađivan sustav međuljudske komunikacije.

Na Bužeštini, "enklavi" hrvatskog pučanstva, priznatoj i od talijanskih vlasti, u ovom se razdoblju odvijaju "dramatični", zanimljivi i indikativni procesi pokušaja "tihe fašizacije" nefašističkog, hrvatskog seljačkog življa, kao zamjene za neuspjelu asimilaciju. Arhivska građa dopušta detaljniju analizu ove povijesne epizode. Činjenica je da su se tijekom 1926. godine disidentske grupe unutar pokreta oslobodile fašističke stege i da su organizirale neovisne *fascie* i sindikate. Međutim 1927. godine, kada je Mussolini odlučio raskinuti s "neovisnim sindikalizmom", u Istri se počela iz nerazjašnjenih razloga voditi kampanja protiv svih sindikata, odnosno protiv sindikalnih rukovodstava (HAP, PP, (1927), k: 82; f: IX-1/4). Naročito su na meti bili sindikati radnika u poljoprivredi, koji su se otvoreno pobunili protiv slabe socijalne i gospodarske politike provincijskog fašističkog rukovodstva te protiv nezainteresiranosti za njihove probleme (HAP, PP (1927), k: 82; f: IX-1/4). To je vrijeme kada se istarsko selo nalazi na rubu gladi i socijalne bijede. Sukob sindikalnih aktivista odnosno članova sindikata i fašističkih glavešina na lokalnim razinama buknuo je najsnažnije na Bužeštini, u zoni koja je bila naseljena uglavnom hrvatskim i slovenskim stanovništvom (HAP, PP (1927), k: 82; f: IX-1/4) povodom brzojava dr. Cuchiare od 10. siječnja te Adriana Petronia (generalnog sekretara istarske provincijske federacije sindikalne korporacije i sekretara FDC u Pulji) od 15. siječnja 1927. godine, br. 75/27, bužetskom FDC da se ne ometa rad fašističkom sindikatu poljoprivrednika (s njim je upoznao prefekta) u njegovu nastojanju na mirnoj penetraciji u alogene zone te da se već jednom prekine sa stranačkim dogmama, jer se po njegovu shvaćanju ulazi u "... jednu novu eru koja je na pomolu, horizontu političko-nacionalne scene u Istri" (HAP, PP (1927), k: 82; f: IX-1/4). Situacija se zaoštrila nakon brzojava dr. Antonia Cuchiare (predsjednika sindikata poljoprivrednika) od 16. veljače upućenom istarskom prefektu. Ovime u Buzetu započinje šestomjesečna kriza u koju je, osim problema sindikata, uvučen i podestat Buzeta, pokazavši u jednom trenutku nagomilanost i neriješenost problema, sitnih intriga, nesnošljivosti i očaja iz kojeg ovaj mikro sustav vlasti, u tada zabitom kraju jedne pokrajine, nije umio iznaći puta (HAP, PP (1927), k: 82; f: IX-1/4). Oспоравани rad fašističkog sindikata poljoprivrednika u Buzetu (koji je osnovan u studenom 1926. godine) od strane bužetske partijske sekcije odnosio se na praksu sindikalnog rukovodstva da od Hrvata i Slovenaca nije zahtijevao članstvo u fašističkoj stranci (HAP, PP (1927), k: 82; f: IX-1/4). Primarni mu je zadatak bio da mirnim putem asimilira slavensko stanovništvo, što lokalno fašističko čelništvo nije shvatilo, vjerujući da se protiv njih vodi proturežimska kampanja. Dr. Cuchiara u svojim brzojavima upućenim prefektu i provincijskom sekretaru fašističkih sindikata izričito govori o zanemarivanju sindikalnih organizacija i njihove uloge u denacionalizaciji i asimilaciji u alogenim zonama. Glavnog krivca za ovakvo stanje pronalazi u Federalnom sekretaru PNF za Istru, G. Mrachu, koji je "... zaokupiran svojom klijentelom, te prestaje polako biti onaj fašista kakav je bio na početku te koji se više bavi svojim privatnim nego nacionalnim interesima." (HAP, PP (1927), k: 82; f: IX-1/4). Žali se da je njihov sindikat sustavno napadan od pojedinih zavidnih "politikanata" iako je dalje nastavljao sa sustavnom mirnom penetracijom u alogenim zonama. Ovaj proces započet je još 1926. godine, kada se počelo intenzivnijom talijanskom

propagandom. Dr. Cuchiara brani ideju "novog fašističkog sindikata" intencijom da se dâ "... nešto bitno novo u talijanskoj nacionalističko-fašističkoj politici...". Drži da je glavni razlog nastanka ove ideje bio "aktivnost 'jugoslavenskih' propagatora koji su 'klevetali' Italiju, a posebice fašizam zbog toga što nije ništa učinio u zaštiti seljaka od visokih nameta, već je naprotiv ove namete povećao..." te je stoga "...talijanski element pokrenuo inicijativu ovakvog sindikata koji je radio na odvratanju apatije talijanskog seljaka koji inače ima snažnu averziju prema talijanskim politikantima". Dr. Cuchiara nadalje doslovce piše: "... Cilj našega sindikata nije da Slavene preobratimo u Talijane, da im nasilno zamjenjujemo prezimena koja oni oduvijek nose i da ih tako potalijančimo, jer je to apsurdno i nama ne donosi ništa dobra, već da ih zaštitimo od neprijateljske propagande te da ih zajedno sa ostalim Talijanima svrstamo pod jednu zastavu domovine, odnosno da među nama nema više razdora" (HAP, PP (1927), k: 82; f: IX-1/4).

Buzetski fašisti su reagirali tako što su se konstantno pozivali na dogovore s federalnim sekretarom G. Mrachom koji je ovu akciju *apriori* ocijenio kao "proturežimsku" (HAP, PP (1927), k: 82; f: IX-1/4). Nedvojbeno se radilo i o osobnim sukobima i osveti. Bogata korespondencija pohranjena u pazinskom arhivu govori o postojanju dviju, po prilici jednako jakih struja unutar stranke, liberalne i dogmatske, što se očitivalo kroz sukob za vlast (HAP, PP (1927), k: 82; f: IX-1/4; HAP, PP (1927), k: 54; f: IX-3; HAP, PP, k: 67; f: IX-4; Isto; k: 54; f: IX-4/1-12; *L'Azione*, 18. 2. 1927).

Godine 1929. u Istri se gospodarska situacija malo poboljšala u odnosu na broj nezaposlenih, a time i na opći standard pučanstva, međutim, u bitnom stanje ostaje nepromijenjeno. U napucima istarskog federalnog sekretara G. Maracchija, upućenima političkim sekretarima lokalnih fašističkih organizacija o predizbornim aktivnostima u ožujku 1929. godine, gospodarstvo je u promičbi tek na trećem mjestu iza "nacionalnog procvata" (*rinascita nazionale*), fašističkog ustanka. Tek nakon toga treba prikazati "... divovske napore Vođe i fašizma u gospodarskom preporodu Nacije" (HAP, PP (1929), k: 88; f: XXII-2/7). Prefekt Istre Leone Leoni u svom podužem izvješću o političkoj i gospodarskoj situaciji u provinciji, upućenom Ministarstvu unutrašnjih poslova u Rimu u drugoj polovici 1929. godine, u sumnjivoj euforiji "odlične političke situacije" (suđenje V. Gortanu i drugima i njegovo strijeljanje, nacionalni nemiri, pacifikacija slavenskih zona), gospodarsku situaciju u provinciji ocjenjuje kao mnogo bolju od prethodne 1928. godine (HAP, PP (1929), k: 82; f: X-6). Međutim, iako je vinska kriza uništila sitnog zemljišnog vlasnika, kada je svaki novčarski zavod, bez obzira da li se radi o talijanskom ili hrvatskom, dobro došao u ublaživanju teškog stanja, politička vrhuška provincije odlučuje se na izrazito političku akciju uništenja hrvatskih novčarskih zavoda, zadruga i štedionica, i to nakon zalaganja Bilucaglie u 1925. godini da ove novčarske ustanove ponovno postavi na noge. Tako jedna za drugom propadaju hrvatska društva i štedionice u Tinjanu ("Societa Slava di prestiti e risparmio in Antignana"), Sv. Petru u šumi, Koprju, Sv. Antonu, Izoli (Cassa rurale allogena), Merezigama, Lanišću, na Roveriji, Roču, Višnjaju. Tek početkom tridesetih godina istarski fašisti počeli su se sustavnije baviti socijalnom problematikom, ali sada isključivo u sklopu sasvim

političkih ciljeva i u odnosu prema hrvatskom i slovenskom pučanstvu. Najčešće opisivana bila je tzv. Politička bonifikacija koja je imala za cilj ne samo gospodarske promjene već posredno i socijalne u korist talijanskog življa. U okviru ovog procesa stoji pokušaj kolonizacije talijanskih obitelji u čisto hrvatskim ili slovenskim "zonama". U tu svrhu trebalo je uključiti i državne organe, stranačku hijerarhiju te brojne režimske institucije koje su do 1929. godine ukorporirane u jedinstveni sustav korporativne države. Posve je jasno da se radi o pokušaju promjene istarskog etnikuma.¹²

Početak tridesetih Roberto Rossi nam daje relativno vjernu sliku gospodarske situacije na sitnom zemljoposjedu u "alogenim" zonama. Svoje izlaganje započinje konstatacijom da 85% sitnog zemljoposjeda drže "drugoroci". Međutim odmah zatim slijedi samozadovoljna tvrdnja da je takav posjed nemoguće održati u ovoj ekonomskoj krizi te da je do svibnja 1930. godine čak 700 sitnih posjeda iz ovih zona otišlo na dražbu, uz predviđanje da će situacija 1932. godine biti još gora. Sve ovo ide u prilog predloženoj kolonizaciji, posebice Donje Istre. U tu svrhu se navode očito točni podaci o broju stanovnika po kvadratnom kilometru. Podaci su dati za područje *zona polesana* ruralnih sredina. Tako u Šišanu živi manje od 30 stanovnika po kilometru, Muntiću 31, Lobarici 29, Valturi 24, Kavranu 22, Peroju 22, s napomenom da su mnoga imanja napuštena. U glavi samozvanog "dobrog Talijana i dobrog fašista" iracionalnosti poprimaju realne obrise onoga što se u novije vrijeme morbidno naziva "etničko čišćenje". Grandiozan plan potalijančenja Istre, koji u sebi nosi zatvorenu "logističku" konstrukciju podrške, nije bilo moguće ostvariti za relativno kratko vrijeme, te je kao takav ostao tek u okvirima brojne kasnije korespondencije (HAP, PP (1931), k: 111; f: X-2/5).¹³

Nakon provedene vizitacije stranačkih organizacija na Labinštini sredinom 1931. godine, partijski inspektor (*ispettore del partito*) i komesar labinskog *fascia* Erminio Zucconi poslao je izvješće federalnom sekretaru Giovanniju Relliju. Ovaj dokument je dragocjeni izvor iz kojeg crpimo vrijedne podatke "iz prve ruke" o gospodarskoj i socijalnoj problematici u ovom dijelu Istre. Naravno, većina

12

Jedan od značajnijih istarskih fašista tridesetih, Roberto Rossi, u tom smislu, iako s određenom dozom opreza, pribjegava neprovjerenim pričama, legendama i mitovima o podrijetlu populacije Donje Istre, posebice Vodnjana, Galizane i Bala. Navodno se za ovo pučanstvo govori (namjera je ponovno provjeriti i znanstveno dokazati) da su podrijetlom *Calabresi*, a argumenti se pronalaze u antropološkim, lingvističkim, kulturološkim momentima: "... legenda che trova un certo fondamento su analogie di carattere, di costumi, di dialetto e specialmente nell' aspetto ridente di questi paesi, i cui abitanti sono abbronzati dal sole dei campi, e nelle donne dai capelli neri e dagli occhi scintillanti." Kvaziznanstvena opservacija počivala bi na tezama "dvojce gojitelja povijesti i istarskog folkloru" Domenica Risonda i Camilla Defranceschija, tadašnjeg direktora Gradskog muzeja u Puli.

13

Ovim problemom bavi se i federalni sekretar PNF za Istru, Giovanni Relli, koji je razmatrao mogućnost financijske podrške u ostvarivanju ovog plana kolonizacije kroz stvaranje specijaliziranih novčarskih zavoda. (Dopis prefektu od 11. lipnja 1931. godine.) Konačno, u rujnu 1931. godine istarski prefekt isti prijedlog prosljeđuje Ministarstvu unutrašnjih poslova u Rim ograničivši se na onaj dio Istre koji direktno graniči s Kraljevinom Jugoslavijom (HAP, PP (1931), k: 111; f: X-2/5).

podataka, ocjena i zaključaka odnosi se na političku situaciju, no tim je lakše povezati socijalne i gospodarske uzroke stanja u kojem se 1931. godine našao Labin i Labinština. Zaključak i ocjena inspektora o potpunoj apatiji, neučinkovitosti i zamiranju djelatnosti svih režimskih institucija ("Dopolavoro", "Fascio femminile", "Opera Nazionale Balilla", F.d.C, "Giovani Fascisti"), njihovoj nepovezanosti i dezorijentaciji prati snimak socijalnih i gospodarskih problema u ovoj istarskoj "zoni". Naizgled banalan podatak o novoj visini godišnje članarine za sve fašiste, kojoj se minimum smanjuje na 12 a maksimum na 500 lira, rječito govori o poremećenoj socijalnoj i gospodarskoj situaciji. Tomu u prilog svakako govori činjenica da socijalne ustanove i zavodi kao što su "Societa di Mutuo Soccorso" (Društvo uzajamne pomoći), "Congregazione di Carita" (Kongregacija milosrđa), "Cassa rurale" (Poljoprivredna blagajna-štedionica), "Croce Rossa" (Crveni križ), "Cassa Infortuni" (Riznica onesrećenih) itd. imaju sve više klijentele koja svakodnevno traži svaku vrstu pomoći. Indikativno je da su sve ove humanitarne organizacije u rukama lokalnih fašističkih moćnika koji ih sustavno pljačkaju i rade u vlastitom interesu.

IV.

Fašistički pokret u Istri vrlo je rano primijetio da pod svojom kontrolom mora imati i neke društvene, kulturne i gospodarske organizacije i udruženja koje bi naizgled bile izvan pokreta, a na neki bi posredan način promicale ideju fašizma i tako omasovile pokret koji je već u drugoj polovici 1921. godine imao tendenciju postati masovnim pokretom ili političkom strankom. Analizirajući arhivsku građu toga vremena zapaža se postupno osvajanje pojedinih društava i udruženja kao i pojedinih klubova po cijeloj Istri od fašista koji su se infiltrirali u društva i zauzimali sva važnija rukovodeća mjesta (HAP, PP (1922-1923), k: 1; f: A-6 (15)). Tada bi se provela potpuna reorganizacija pojedinog udruženja, isključili nepoželjni elementi, promijenila uprava ili zakočio njen rad ili jednostavno raspustilo društvo. Na sličan način u ruke fašističkog pokreta pala su i neka građanska udruženja i društva kao npr. "Societa operaia polese", "Fascio Giovanile Giovanni Grion", "Veloce Club Pietas", "Lega studentesca", "Fascio di combattenti" i dr. (HAP, PP (1922-1923), k: 1; f: A-6 (15)). Korporativni sustav nije podrazumijevao prožimanje samo strukovnih i profesionalnih institucija koje zahvaćaju većinu stanovništva, podrazumijevao je prožimanje institucija, i to prije svega fašističkih, u jedinstvenom državno-nacionalnom organizmu sa zadaćom sustavne, totalne fašizacije društva, a u funkciji države i nacije (odnosno "... ništa bez države, ništa izvan države i ništa protiv države..."). Značenje ovih podupirućih organizacija fašističkog režima tim je veće što one tridesetih godina postaju pravi i stvarni kanali vlasti. Njih priznaju i sami fašistički poglavari kao čimbenike od presudnog značenja za pridobivanje šireg pristanka pučanstva oko stranke. U prvim mjesecima 1929. godine Giovanni Relli, novi federalni sekretar PNF za Istru, u svom izvješću generalnom sekretaru PNF Turatiju, u svezi razvoja omladinskih društava, *dopolavora* i ostalih podupirućih društava i udruženja u Istri jasno izriče opće priznati stav: "... značenje koje imaju

ove organizacije u našoj siromašnoj pokrajini jest ogromno (...) ... One predstavljaju jezgru svake naše aktivnosti među radničkim i seoskim masama, posebice među inorodnima... (...) ... samo s razvojem ovih organizacija mi ćemo moći očekivati potpunu pobjedu nad svim predrasudama, koje još uvijek postoje među talijanskim državljanima drugog jezika, prema Italiji i režimu." (HAP, PP (1929), k: 88; f: IX/4-3). Bilo bi doista nemoguće nabrojati, a nekmoli opisati razvoj i djelatnost svake režimske organizacije zasebno. Koncentrirajući se prije svega na Istru, trebalo bi bar ukratko skicirati najvažnije režimske institucije i organizacije koje zatvaraju sustav korporativizma, ali koje su prije svega u službi Fašističke stranke. Ipak, samo nekoliko organizacija bilo je neposredno i čvrsto vezano uz pokret, potpuno se posvetivši provođenju njegovih programskih direktiva, a to su bile: "Fascio Nazionale Femminile", "Avanguardia", "Opera Nazionale Balilla", "Fascio Giovanile Fascista" i "Opera Nazionale Dopolavoro" (PMI, ZAG, Ck, Pp (1930), 305; HAP, PP (1922-1923), k: 1; f: A-6(15)).

Nastanak "Fascio Nazionale Femminile" u Istri datira neposredno nakon okupacije krajem 1918. godine (HAP, CKPu (1924), k: 15; f: A/6). *Fascio* je osnovan s namjerom "... zaštite i propagande napretka talijanstva na ovim prostorima...", ali je neposredni uzrok nastanka bila bijeda koja je harala nakon rata i u kojoj je ova organizacija, prema riječima Carla De Vescovija, predsjednika Medicinsko-liječničke komore iz Pule, ispunila sve svoje zadaće i preko očekivanja (HAP, CKPu (1924), k: 15; f: A/6). Slijedeća zadaća udruženja svodila se na organizaciju zadruga koje bi sakupljale socijalna sredstva za ugrožene obitelji te za školovanje djece siromašnih obitelji između 6 i 16 godina (HAP, CKPu (1924), k: 15; f: A/6; AST, GCKT (1919-1922), k: 84; f:0035). Inicijator osnivanja ovog udruženja bio je zapovjednik Pule i svih vojnih jedinica u Istri, admiral Umberto Cagni, sa ciljem "... neposredne propagande talijanstva u gradu Puli...", gdje je i nastala ova prva organizacija, kao jedna od sekcija Nacionalnog vijeća talijanskih žena (*Consiglio Nazionale delle donne Italiane*) (HAP, CKPu (1924), k: 15; f: A/6). Međutim, ova se sekcija nije bavila samo nacionalnom propagandom. U samom sjedištu, prema arhivskim izvorima, imala je i jedan odjel za konfekciju i odjevne predmete, što pretpostavlja da su žene u tom odjelu sakupljale, spremale, popravljale ili same šivale odjevne predmete koje bi potom dijelile najugroženijim talijanskim obiteljima (HAP, CKPu (1924), k: 15; f: A/6). Naravno, i ovakav humanitarni rad ove organizacije imao je jaku političku pozadinu kojom se htjelo privući veći broj talijanske ženske populacije (HAP, CKPu (1924), k: 15; f: A/6). Socijalna struktura prvih organizacija FNF bila je primjerena okruženju u kojem su se pojavile. Bile su to isključivo žene građanskog socijalnog statusa, kućanice i intelektualke (ako nam je dopušteno učiteljski kadar tako nazvati). Izuzevši članice FNF u Peroju, bile su uglavnom talijanske nacionalnosti. U *fascio* su bile učlanjene i mnoge žene visokih talijanskih vojnih i civilnih funkcionara, koje su uglavnom imale počasne titule predsjednica i potpredsjednica "fašija" (HAP, CKPu (1924), k: 15; f: A/6). Predsjedništvo *Fascia* nije bilo stalnog karaktera, tako da se do kraja 1920. godine predsjedništvo FNF nekoliko puta mijenjalo (HAP, CKPu (1924), k: 15; f: A/6). "Fascio Nazionale Femminile" bio je organiziran po teritorijalnom principu te je imao nekoliko sekcija izvan Pule. Najaktivnijom sekcijom tijekom nekoliko

godina neposredno nakon rata pokazala se ona u Peroju (HAP, CKPu (1924), k: 15; f: A/6). "Fascio" i pored svoje aktivnosti ipak cijelo vrijeme ostaje nezamijećen u javnosti, dok je broj članova spram ostalih udruženja vrlo mali (HAP, CKPu (1924), k: 15; f: A/6). Članice "fašija" – analizirajući njihovu propagandnu aktivnost glede političke orijentacije – pokazuju se kao pristalice ideja "futurizma", "fiumenizma", "nacionalizma", a u organizacijskom smislu pristalice su forme *associanismo patriotico* (HAP, CKPu (1924), k: 15; f: A/6). Fašizam se nikad nije posebno brinuo niti interesirao za "ženska pitanja", dok je kod njih u pojedinim slučajevima izraženo nastojanje za emancipacijom (Gentile, 1989; HAP, CKPu (1924), k: 15; f: A/6). U drugim dijelovima Italije, čak i u ostalim dijelovima Julijske Krajine, za razliku od Istre gdje je nacionalni pokret žena nastao već krajem 1918, žene ulaze u pokret tek u lipnju 1920. godine, nakon osnutka organizacija: "Associazione nazionale delle sorelle dei legionari di Fiume e Dalmazia" (HAP, CKPu (1924), k: 15; f: A/6).

Prve organizacije osnivaju se spontano 1920, ali se razvijaju 1921. godine. Pokret je heterogen, socijalno i idejno. U 1921. godini aktivnost FNF manifestira se kroz zalaganje za socijalnu skrb djece, potpomaže se rad dječjih vrtića i drugih institucija, surađuje s drugim humanitarnim institucijama na rehabilitaciji invalida i invalida rata (HAP, CKPu (1924), k: 15; f: A/6). Upravo u ovo vrijeme ekspanzije fašizma središnji organi pokreta počeli su prihvaćati ženska udruženja kao podsekcije muških organizacija pokreta, "fašija", no nisu im nametnuli nikakav konkretan program ili statut. Njihov je položaj bio subordiniran spram "muških" sekcija, ali u suštini je njihov status bio neodređen. U političkom smislu, materijalno potpomaže "svetu borbu za integritet Rijeke", koju inicira fašizam ujedinivši sve "protuboljševičke snage" pod imenom nacionalnog bloka (HAP, CKPu (1924), k: 15; f: A/6). Sredinom 1922. godine FNF i FDC, odnosno PNF sve se jače vežu u jedan te isti pokret (HAP, PP (1922-1923), k: 1; f: A-6(4)). Fašizam, koji se do tada nije ni potrudio ustrojiti vlastitu žensku organizaciju, sada je za to iskoristio već postojeću. Fuzija prijašnjeg "Fascia Femminile" i "Fascia di combattimento" u Istri je spor i dugotrajan proces. Do 1929. godine postoji 29 "fašija" a tek nekoliko djelatnih organizacija u većim istarskim gradovima: Puli, Rovinju, Poreču, Kopru, Piranu i Pazinu, sa ukupno 1517 članica (HAP, PP (1926), k: 44; f: IX/1-3; PMI, ZAG, CkPp (1930), 305.). Statut stranke predviđao je upis žena koje su navršile 16 godina života. Organizirane su u zasebne "Gruppi femminili" u koje su okupljene sve žene u stranci, odnosno u "fašiju". "Gruppo femminile" bila je pod kontrolom predsjedništva "fašija" u kojem se nalazila. "Grupa" je imala vlastitu hijerarhijsku strukturu, s vlastitim direktorijem (i sekretaricom) koji je izabran od svih članica, a potvrđen od predsjedništva "fašija". Ženski *fascio* nakon dolaska fašizma na vlast postoji više kao ideja nego kao organizacija. Rad se sve više svodi na aktivnost nekolicine članica imaginarnog predsjedništva. Susrećemo ih u raznim dobrotvornim društvima, javnim odborima građana. Prisutne su *pro forma* na svim proslavama fašizma, no njihov je značaj sve manji i manji. Veći značaj pridaje im se tek nakon uspostavljanja totalitarnog režima. Određuje im se točno polje djelovanja, tako da ženski "fašiji" očituju svoju pomoćnu aktivnost na društvenom i potpornom planu. Tek tridesetih godina ova će organizacija doživjeti svoj preporod i naći

svoje mjesto u okvirima korporativne države kroz osnivanje "Društva za zaštitu djetinjstva i materinstva". Atillia Stagni, pokrajinska delegatkinja na prvom skupu mjesnih sekretarica Istre u jesen 1930. izrekla je konačnu definiciju i okvire djelatnosti ove organizacije. Između ostalog, u svom govoru izrekla je slijedeće: "... Nama je stavljano u zadaću da pomožemo riječima i sredstvima sve one koji to zahtijevaju; posebice trebamo pružiti pomoć djetinjstvu i materinstvu. Naša svakodnevna briga su dječja ljetovanja, blagovaonice i savjetovališta za buduće majke, priprema darova za blagdane (...) sudjelovanje na svečanostima s domoljubnim ciljevima, kao za dan cvijeća, u korist borbe protiv tubrekuloze, Crvenog križa... (...) ... krušne svečanosti... i napokon svečanost grožđa..." (HAP, PP (1929-1930), k: 103; f: XXI2-8). Podređena uloga žene je bila predodređena, pa su joj stoga i povjerene tzv. ženske dužnosti.

Prva postrojba "Avanguardije" osnovana je 20. siječnja 1920. godine u Milanu od strane mladih *squadrista* i pripadnika FDC po uzoru na konkurentna katolička udruženja (Nello, 1979). "Avanguardia studentesca" (A. S.) je svojim programom tražila radikalne školske reforme, inspirirana onim što se tada popularno nazivalo *intensificazione d'italianita* ("pojačavanje talijanstva") (Gentile, 1989, 419). "Avanguardia" je u Istri uvijek bila protuklerikalna, ekstremno republikanska i protutradicionalistička organizacija fašističke mladeži (HAP, PP (1924), k: 15; f: A/6; k: 16; f: XXI-6/2). Rujna 1921. godine od prethodno transformirane A. S. i "Avanguardia Giovanile" (A. G.) – nastaje "Avanguardia Giovanile Fascista" (AGF) koja je sada već pod potpunom kontrolom fašista (Gentile, 1989). Ova fašistička omladinska organizacija okupljala je članstvo starosne dobi od 15 do 18 godina i u praksi bila središtem novačenja budućih fašista, uglavnom *squadrista*, pripadnika MVSN i "crnih košulja" (HAP, PP (1931), k: 110; f: IX/6). Samo godinu dana kasnije, u Italiji postoji 500 sekcija AGF i 50 provincijskih federacija s oko 30.000 članova (Gentile, 1989, 421-422; Nello, 1979, 153). U Istri su, kao i u drugim dijelovima Italije, organizacije *avanguardie* bile formirane na teritorijalnom i vojničkom principu, slično onomu na kojem je organizirana MVSN. 1928. godine "Avanguardia" je brojala 2011 članova koje vodi 17 časnika MVSN te je podijeljena na 5 kohorti i 23 centurije (HAP, PP, k: 67, f: IX-4/2). Tako su se u Istri formirale centurije i kohorte koje već krajem 1929. godine broje 2435 pripadnika (PMI, ZAG, CkPp (1930), 305; HAP, PP (1928), k: 67; f: IX/4-3). No, rukovodiocima PNF je bilo vrlo važno da imaju kontrolu nad mladeži, stoga je rad s ovom organizacijom bio vrlo ozbiljno shvaćen. Iz istih razloga u lipnju 1922. godine promovirana je i druga omladinska organizacija, "Balilla", koja je okupljala djecu do 15. godine života. Shvativši da Istra može postati u potpunosti talijanskom provincijom tek denacionalizacijom i talijanizacijom njenog hrvatskog i slovenskog dijela stanovništva, talijanske vlasti su od samog početka okupacije provodile, posredstvom svojih brojnih društava, asimilacijsku politiku (Dukovski, 1989). Nakon aneksije Istre, kada ona postaje pogranična provincija, ova politika dobiva na važnosti s obzirom na ekspanzionističku politiku fašističke vlade. Sam proces asimilacije odvijao se na dva paralelna kolosijeka. Jedan je bio uništenje hrvatskih i slovenskih kulturnih i društveno-političkih institucija, a drugi se odvijao kroz pojačanu propagandnu aktivnost talijanskih nacionalističkih i

profašističkih organizacija kao što su bile "Balille", "Avanguardisti", "Piccole italiane", "Dante Alighieri" i mnoge druge čiji je utjecaj jačao ovisno o brzini uništenja slavenskih institucija. Do godine 1925. u fašistički državno-politički sustav ukorporirane su već postojeće društvene i kulturne organizacije, bliske nacionalističkoj i fašističkoj ideologiji, sa zadaćom penetracije u široke mase stanovništva, ponajprije u "inorodnim" zonama, zbog njihove što brže fašizacije i asimilacije. Osim organizacije "Lega Nazionale", koja je osnovana još u 19. stoljeću, važno je spomenuti udruženja "Dante Alighieri", "L'Opera Antonio Ortore" i "Opera Nazionale di Assistenza d'Italia Redenta" (O. N. A. I. R.) (*Corriere Istriano*, 2. 6. 1938; HAP, PP (1928), k: 67; f: IX/4-3; f: IX/4-2). Uz propagandnu aktivnost, odgoj (odnosno preodgoj) je predstavljao najvažniju metodu kojom su ove organizacije, tijekom svog postojanja ostvarivale postavljene zadatke fašizacije najmlađeg uzrasta.¹⁴

Procesima fašizacije i denacionalizacije trebale su upravo pripomoći i organizacije kao npr. "Opera Nazionale Balilla" (O. N. B.) i "Gruppi Universitari Fascisti" (G. U. F.), koje su uključene u sustav zakonskom odredbom od 3. travnja 1926. br. 2247, obuhvativši sve starosne grupe od 6 do 18 godina. Naročitu pažnju provincijske su vlasti poklanjale sekcijama ove organizacije u tzv. inorodnim zonama, odnosno u zonama u kojima je obitavalo slavensko stanovništvo, i prije no što je O. N. B. kao organizacija zakonski valorizirana, upravo stoga što su smatrale da je ova organizacija odlučujuć činitelj pridobivanja masa oko fašističkog pokreta. Krajem 1928. godine u Istri je bilo upisano oko 7700 djece i omladine u O. N. B., pod komandom trinaest časnika M. V. S. N., podijeljene na 7 legija organiziranih u 22 kohorte i 32 samostalne centurije (HAP, PP, k: 67, f: IX-4/2). Godine 1930. organizacija broji čak 8197 članova (HAP, PP (1928), k: 67; f: IX/4-3; PMI, ZAG, CkPp (1930), 305). Dvije godine kasnije, prema izvještaju predsjednika O. N. B. od 29. listopada, fašističke organizacije "Balilla" i "Avanguardisti" bile su organizirane u 40 općina provincije (Labinu, Tinjanu, Barbanu, Boljunu, Bujama, Kanfanaru, Kopru, Cresu, Novigradu, Vodnjanu, Herpelju, Plominu, Žminju, Izoli, Grožnjanu, Lanišću, Malom i Velom Lošinju, Merezigama, Brdu kod Kopra, Motovunu, Nerezinama, Osoru, Vrsaru, Poreču, Buzetu, Piranu, Pazinu, Oprtiju, Puli, Rovinju, Roču, Savičenti, Umagu, Šušnjevići, Balama, Brtonigli, Višnjaju, Vižinadi i Dekanima, s ukupno 11.401 odnosno 2.241 članom) (HAP, PP (1932), k: 136; f: XVI-B/3; HAP, PP (1931), k: 110; k: 116; f: XVI-B-3/2). Ovi mjesni odbori "Balilla" imali su organizirane kulturne, sletsko-sportske, profesionalne i predvojničke aktivnosti. Pored toga organizirane su izvanškolske aktivnosti u raznim glazbenim grupama, čitaonicama, sportskim dvoranama i igralištima te

14

Od preuzimanja diktatorske vlasti u siječnju 1925. godine pa zaključno sa 1930. godinom u Istri je uglavnom dovršen proces izgradnje sustava. U ovom periodu može se zapaziti nagli porast broja "Leginih" i "O. N. A. I. R.-ovih" institucija, da bi 1929. godine u Istri bilo razmješteno čak 80 dječjih vrtića, tri ustanove za rekreaciju i 11 ustanova "Doposcuola", kao "borilišta duha i tijela", koja će odgajati najmlađe naraštaje u fašističkom duhu (*Corriere Istriano*, 2. 6. 1938; članak posvećen fašističkim i režimskim institucijama mladeži, u kojem je ocertan njihov povijesni razvoj).

kinima. Samo nekoliko godina kasnije (1931), u "Balillama" je bilo organizirano 20.000 djece, što je dokaz o brizi vlasti za ovu organizaciju mladeži koja je već dosegla "zreli" stupanj razvoja. Djelomično će to uslijediti i zbog nasilnog zatvaranja drugih talijanskih nefašističkih i hrvatskih klubova, čija je aktivnost ocijenjena kao suprotna Zakonu o "Balillama" (HAP, PP (1931), k: 111; f: X/2-10; HAP, PP (1928), k: 67; f: IX/4-2). Dok su "Piccole Italiane" brojale 18.269 članica, organiziranih u svim istarskim općinama, "Giovane italiane" (uzrast od 6 do 11 godina) brojale su svega 1635 članica organiziranih u 34 istarske općine (HAP, PP (1932), k: 136; f: XVI-B/3). "Gruppi universitari fascisti", 1929/1930. godine imali su svega 528 članova, ali zato veoma aktivnih, koji su sa članovima "Fasci giovanili di combattimento" vodili vrlo agresivnu politiku prema svakoj, pa makar i potencijalnoj oporbi, a posebice prema istarskom, hrvatskom svećenstvu (HAP, PP (1931), k: 110; f: IX/6; PMI, ZAG, CkPp (1930), 305).

Nakon uništenja radničkih sindikata paktom od 2. 10. 1925. godine (Patto di Palazzo Vidoni) između Generalne konfederacije industrijalaca i fašističkih sindikata, kojim su fašisti stekli isključivo pravo zastupanja radništva, osnovana je organizacija koja je preuzela "brigu" oko slobodnog vremena radnika, "Dopolavoro". Trijumfalističkom i vitalističkom retoričkom prozom (koja je u skladu s političkim mišljenjem onog doba) objašnjena je, u arhivskim vrelima, funkcija ove režimske organizacije. U Istri je "Dopolavoro" imao isključivo funkciju kontrole radnika s namjerom borbe "za nacionalno smirivanje granične zone" kao izgovorom za odvajanje radnika od komunističkog pokreta, pokušavajući na taj način otupiti oštricu klasne i nacionalne borbe (HAP, PP (1928), k: 67; k: IX/4-4). S obzirom na značenje za fašistički režim i publicitet, ova organizacija okupljala je relativno mali broj radnika. U siječnju 1929. godine u Istri je osnovano samo 16 sekcija OND sa oko 2000 članova, uglavnom u većim istarskim mjestima (HAP, PP (1929), k: 88; f: XXI-2/1). Već krajem 1929. i početkom 1930. u Istri je u "Dopolavoro" učlanjeno 5565 članova, što je vrlo problematičan podatak ako se zna da mnoge sekcije ove organizacije nisu funkcionirale (PMI, ZAG, Ck, Pp, 305 1930; HAP, PP (1931), k: 110; f: IX/6). Stoga smatram da bi stanje ove režimske organizacije bilo najprimjerenije prikazati preko arhivske građe iz 1928. godine (HAP, PP (1928), k: 67; f: IX-X/2). Provincijska struktura "Dopolavora" mogla bi se opisati kao stroga stranačka organizacija. Najviša institucija "Dopolavora" u provinciji Istri bio je Provincijski direktorij (Direttorio provinciale) na čijem se čelu nalazio predsjednik. Ovu funkciju, u pravilu, uvijek bi obnašao federalni sekretar stranke za Istru. U ovom slučaju bio je to Giovanni Maracchi (HAP, PP (1928), k: 67; f: IX-X/2). Generalni provincijski sekretar "Dopolavora" je "terenski" čovjek i brine se isključivo za organizacijska pitanja. Godine 1928. ovu funkciju obnašao je grof Bartolomeo Poggi, dok su članovi direktorija po funkciji bili generalni sekretari provincijskih sindikata, predstavnica ženskog *fascia* te generalni sekretar Ureda provincijske fašističke sindikalne konfederacije. Istarski provincijski direktorij brojao je 14 članova (HAP, PP (1928), k: 67; f: IX-X/2). U svom razvoju "Dopolavoro" je pod svoju kontrolu postupno preuzimao sve sportske, kulturne, obrazovne i odgojne organizacije i institucije koje su se bavile slobodnim vremenom pučanstva. U okvirima nadležnosti direktorija oformljene su zasebne komisije na čelu kojih su

stajali "tehnički direktori" koji su se brinuli o funkcioniranju postojećih organizacija (HAP, PP (1928), k: 67; f: IX-X/2). Time je sav kulturni i sportski život istarskog puka bio pod kontrolom stranke. Mussolinijeva krilatica kojom je obznanio totalitaristički pristup organizaciji cjelokupnog života mogla bi se parafrazirati "... ništa bez stranke, ništa izvan stranke i ništa protiv stranke...". "Dopolavoro" se financirao uglavnom iz sindiklanih blagajni, a ponešto je stizalo iz središnjice u Rimu. Ova suma nije bila ni izdaleka dovoljna za djelatnost O. N. D. u alogenim zonama što je bila glavna preokupacija direktorija (HAP, PP (1928), k: 67; f: IX-X/2). Organizacije "Dopolavora" mogle su se još kako-tako održati u urbanim sredinama, međutim na selu, gdje je prevladavao hrvatski etnički element, gdje je konzumiranje kulturnih vrijednosti proces vezan za narodnu baštinu i posebne uvjete života, razvoj nije bio moguć (HAP, PP (1928), k: 67; f: IX-X/2). Iako je s godinom 1928. počela financijska kriza za sve režimske institucije, u gradovima se i dalje uspijevaju otvarati nove sekcije "Dopolavora" s podsekcijama. Samo u prva četiri mjeseca 1928. godine otvoreno je sedam novih sekcija O. N. D. i 43 nove podsekcije u Puli, Pazinu, Buzetu, Labinu, Vodnjanu, Brionima, Fažani, Balama, Brtonigli, Cresu, Motovunu, Medulinu, Kanfanaru, Galožani, Kopru i Oprtlu (HAP, PP (1928), k: 67; f: IX-X/2). Najbolji primjer odaziva istarskog puka – ne gledajući na nacionalnost, već na sklonost fašizmu – ogleda se u primjeru odnosa broja sekcija i članova u glavnom gradu provincije, Puli. U Puli je 1928. godine bilo 192 društava, grupa i institucija sportskog, rekreativnog, edukativnog, kulturnog i drugog sadržaja, s ukupno 74 člana (HAP, PP (1928), k: 67; f: IX-X/2). Ovaj je primjer simptomatičan jer govori o situaciji u gradu s najvećim brojem članova stranke, sindikata i ostalih institucija. Stoga odražava pravu sliku stanja "Dopolavora" u Istri. "Dopolavoro" tek od druge polovice 1929. godine kreće uzlaznom linijom svoga razvoja, neposredno nakon donošenja dekreta od 20. 4. 1929. br. 1105 kojim se mogla konfiscirati imovina nelojalnih političkih organizacija. Tako je 22. svibnja konfiscirana velika imovina socijalističkog udruženja "Camera del Lavoro" u Puli, koja je pripala provincijskom O. N. D. (HAP, PP (1929), k: 88; f: 2/13).

Tako je istarsko fašističko rukovodstvo pokušalo vlastitu nesposobnost i diletantizam u rješavanju gospodarskih i socijalnih problema nadomjestiti političkim potezima kratkog daha. Socijalni problemi nisu se više rješavali promišljenim socijalnim mjerama, već sakrivanjem iza nastupa pojedinih režimskih institucija. Gospodarski problemi provincije pokušali su se rješavati brojnim zamolbama provincijskog rukovodstva stranačkoj i državnoj središnjici u Rimu za hitnim "financijskim injekcijama" što je, čini se, još više umrtvilo ionako umrtvljenu istarsku privredu. U takvom okruženju posve je jasno da će "životni" problemi obična puka, kao što je vodoopskrba, izgradnja prometnica, škola ili oživljavanje poljoprivrede ostati izvan "velikih planova" lokalnih fašističkih moćnika. Uvidjevši da fašistički režim ne mari baš pretjerano za njegove probleme, istarski ruralni čovjek, bez obzira na nacionalnu pripadnost, odgovara građanskom i političkom neposlušnoću. Napušta fašistički pokret i vraća se svojim stoljetnim etičkim i kulturnim vrijednostima i tradiciji međuljudskog ophođenja.

Kratice:

PP = Prefektura Pula

HAP = Historijski arhiv Pazin

CKPu = Civilni komesarijat Pula

AST = Archivio di Stato Trieste

GCKT = Generalni civilni komesarijat Trst

k: = kutija

f: = fascikli

LITERATURA

Beuc, I. (1975), *Istarske studije: osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća*, Zagreb.

Dukovski, D. (1989), Analitički pristup istraživanja problema fašističke represivne politike i sustava organiziranog nasilja u Istri, *Dometi*, 22 (1): 17-33, Rijeka, Izdavački centar-Rijeka.

Gentile, E. (1989), *Storia del partito fascista 1919-1922: movimento e milizia*, Bari-Roma, Laterza-Bari.

Mandić, O. (1978), Osnovne odrednice socioloških procesa u Istri pod fašizmom, *Pazinski memorijal*, 8: 29-47, Pazin, Katedra čakavskog sabora-Pazin.

Nello, P. (1979), *L'avanguardismo giovanile alle origini del fascismo*, Roma-Bari. Laterza-Bari.

Sala, T. (1977), Prijedlozi za asimilaciju "inorodnih" u "provinciji Istri", *Pazinski memorijal*, 5: 7-15, Pazin, Katedra čakavskog sabora-Pazin.

Silvestri, C. (1977), Strutture e forze sociali e politiche nella società istriana degli anni "venti", *Qualestoria*, 1: 28-33, Trieste.

Silvestri, C. (1978), Aspetti economici e sociali della situazione istriana durante il fascismo, *Qualestoria*, 1, 3-6, Trieste.

Stacchati, V. (1923), Squadro retrospettivo e attuale ai economica in Provincia, *L'Istria agricola*, 3 (24), 570-578, Parenzo.

Vanello, L. (1985), Casse rurali e campagne istriane, 1927-1937. U: *L'Istria fra le due guerre: Contributi per una storia sociale*, (str. 167-223), Roma, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia-Trieste.

ECONOMIC AND SOCIAL ISSUES IN REPORTS AND VISITATIONS OF FASCIST LEADERS IN ISTRIA, 1925-1931 (within the framework of a general fascization of the Istrian society)

Darko Dukovski

Primary School "Tone Peruško", Pula

A few selected and discussed documents of the fascist official provenance written in the period from 1925 to 1931, represent the essence of economic and social problems in Istria between the Wars, even if they refer to particular problems of the "ordinary" man. I consider it necessary to become more acquainted with these issues, in order to understand the complex economic and sociological trends in Istria in the period mentioned. The subordination of these issues to political processes is a fundamental characteristic of fascist government. Insistence on such a relation, of evidently opposed categories, giving priority to short-term political interests and favouring political solutions to economic and social problems, brought the Istrian society and economy between the Wars to a chronically chaotic and "apathetic" state.

PROBLEMATICA ECONOMICA SOCIALE NEI RAPPORTI E VISIONI DEI CAPI FASCISTA IN ISTRIA 1925-1931. (entro i limiti del fascismo della società istriana)

Darko Dukovski

La scuola elementare "Tone Peruško", Pula

Soltano alcuni prescelti e documenti commentati provenienti dal partito fascista ufficiale, formati nel periodo dal 1925 al 1931, rappresentano l'essenziale dei problemi economici e sociali della regione istriana sebbene parlino dei problemi concreti dell' uomo "piccolo". Ritengo necessario di prender conoscenza di questa problematicità il meglio possibile affinché si possa intendere generalmente i composti movimenti di economia e di sociologia in Istria nel periodo temporale citato: La subordinazione di questa problematicità ai processi politici è la fondamentale caratteristica del potere fascista. Insistendo in un tale modo sulla relazione di categorie evidentemente in contrapposizione, dando priorità agli interessi politici di breve durata, ed risolvendo politicamente i problemi economici e sociali, ha condotto la società istriana ed economia interbellica sino a una situazione cronica, caotica e "apatica".